

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.6>

УДК 811.161.2.06.373

ОКРАЯНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ (НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ)

КАРПІЛОВСЬКА
Євгенія Анатоліївна,

Yevheniia
KARPILOVSKA,

доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,

Інститут української мови НАН України;

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001;

e-mail: karpilovska@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1921-9021

Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics Department, Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, Ukraine;

e-mail: karpilovska@gmail.com

Об'єкт аналізу в статті становить національно маркована лексика, потрактована як найменування понять, що формують мовний складник української національної ідентичності. Визначено критерії її виділення та методологічні засади опису в сучасних тлумачних словниках. Окрему увагу приділено проблемі відновлення в історичній пам'яті сучасних українців найменувань понять, семантика яких деформована в українських словниках і текстах XIX–XX століття внаслідок імперської політики Російської імперії та Радянського Союзу. Продемонстровано різні технології такого деформування.

Ключові слова: національно маркована лексика, історична пам'ять українців, активний тлумачний словник, національна ідентичність.

Загальномовні тлумачні словники поняття «пам'ять» визначають як здатність людини зберігати і відтворювати в свідомості минулі події та враження від них (СУМ VI: 39). Отже, пам'ять становить важливий складник свідомості людини, зокрема усвідомлення своєї національної ідентичності. Психологи серед різновидів пам'яті виділяють словесний та образний, підкреслюючи їхню базову роль у сприйнятті, осмисленні та зберіганні

знань і вражень від того, що відбулося. Однак образ реального світу залишається в підсвідомому, якщо його не названо словом. Водночас, як доводять результати асоціативних експериментів, слово як пойменований квант інформації стійкіше в пам'яті людини, коли за ним стоїть зрозумілий образ, втілений рідною мовою. Саме тому національно свідомо українська інтелігенція, насамперед педагоги, завжди надавали такого значення вихованню та освіті рідною мовою, ролі мови у визначенні національної ідентичності, у суспільно-політичному процесі, який П. Куліш у своєму «Зазивному листі до української інтелігенції» назвав витворенням самочутної нації. Знання свого коріння, історії та культури України стають не тільки базою виховання та освіти українця, загалом громадянина України, а й засадничими орієнтиром в осмисленні явищ і подій сьогодення, у випрацюванні своєї життєвої позиції. Б. Грінченко в листі до дочки Насті від 21 жовтня 1904 р. так писав про зв'язок української мови й образу України в свідомості українців, про її значення для сприйняття та розуміння українського світу: *Чи можна знайомити дитину з її батьківщиною в чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією батьківщиною – ні жодним словом, ні жодним зображенням. Ніколи таке знайомство не доторкнеться серця дитини і не змусить її любити свій край* [цит за Клименко 2018: 142].

Спільна пам'ять про події минулого й сьогодення, однакове їх сприйняття та трактування згуртовують націю, оскільки формують ту систему цінностей, духовних і матеріальних, яку вона вважає основою своєї національної і громадянської ідентичності, у якій вона живе і яку готова боронити. У нинішніх воєнних обставинах саме єдність нації, ґрунтована на спільній ідеології і системі цінностей, стає запорукою неминучої перемоги України над путінською фашистською ордою. Українську історичну та культурну пам'ять, пов'язану як з національною ідеологією, так і із системою національних цінностей, учені визначають як сукупність знань, уявлень про історію та культуру українців, закріплених у мовній формі [Гнатюк 2024]. Назви історичних подій, постатей і реалій українського світу як визначальний ресурс мовомислення українців подають словники, насамперед тлумачні, що найповніше розкривають семантику та функціонально-прагматичний потенціал слова. З огляду на

це робота лексикологів та лексикографів над повноцінним, об'єктивним відображенням у словниках початку ХХІ ст. знань про історію та культуру українців набуває першорядного значення. Одним із найскладніших завдань при цьому є встановлення деформованих ділянок історичної пам'яті українців, назв українського світу (слів і словосполук), які залишилися поза словниками другої половини ХІХ – кінця ХХ ст., або в семантиці яких внаслідок імперської політики Російської імперії і Радянського Союзу заблоковано маркери їхнього зв'язку з Україною. Лексикографи Інституту української мови НАН України, які в 2021 році розпочали укладання чотиритомного тлумачного словника української мови початку ХХІ ст., одним із найважливіших завдань визначили відновити окраєний образ українського світу минулого в його національно маркованих назвах, повернути їм не лише повноту понять, а й самотність їх мовного втілення.

Слово й образ світу можуть поєднуватися по-різному, зокрема різною мірою образ позначеного поняття може виявлятися у формі слова й бути зрозумілим сучасному носієві мови. Це залежить від того, чи збереглася та чи інша давня назва в мовній свідомості народу. Наприклад, у сучасному українському композиті *водопілля* «повінь, буквально – повна вода» друга основа **-пілл(я)** є залишком давнього прикметника **польий* «повний», що сягає, як твердять етимологи, праслов'янської мови. Це втрачене слово збереглося і в корені іменника *полий* «вода, намерзла поверх льоду». Зникло слово – зникли й образ, поняття, пов'язані з ним у свідомості українців. Вивільнену форму за аналогією з подібними складними словами «заповнив» інший образ – простору, поля, як у композитах *багатопілля*, *далекопілля*, *двопілля*, *травопілля*. Лише етимологічна реконструкція повертає нам первісний забутий образ, захований за основою **-пілл(я)**. Процес зникнення певних назв неминучий в історії розвитку будь-якої живої мови як реакція на зміни в суспільстві, в якому вона функціонує, моду на певні слова чи загалом ресурси найменування, однак далі ми свою увагу зосередимо на тих назвах, вилучення яких зі словників і текстів, з мовжитку або вихолощування, окраювання семантики яких ставало наслідком свідомої політики нищення самотньої лексики, знаків української етнокультури та історичної пам'яті українців.

Така стратегія «чищення» українських словників від «націоналістичного мотлоху» мала єдину мету – позбавити українців національного самоцуття, потужним важелем формування якого є історична і культурна пам'ять.

Наслідки цієї імперської стратегії спробуємо продемонструвати на прикладі номінацій понять, пов'язаних з історією українського козацтва, лексики, національна маркованість і значущість якої для свідомості українців не потребує спеціальних аргументів, особливо в обставинах нинішньої боротьби з путінськими зайдами за свободу й незалежність України. Тюркізм *козак* є прикладом того, як навіть іншомовна лексема, стаючи назвою значущого для свідомості українців поняття, набуває в українській мові особливих національних маркерів, не властивих її прототипу в мові-джерелі запозичування. Для українців слово *козак*, на відміну від його значення в турецькій або кримськотатарській мовах, стало не тільки найменуванням вільної, незалежної людини на військовій службі, а символом захисника України, лицаря, сенс життя якого полягає в обороні православної віри, волі і незалежності рідної землі.

Аналіз матеріалів українських словників дорадянського часу, зокрема «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, доводить, що в словниках радянського періоду і навіть у новітніх тлумачних словниках, виданих уже за незалежності України, образ козака й історію українського козацтва істотно окраяно через вилучення з цих джерел низки найменувань. Наприклад, у статті до слова *козак* у СГ уміщено словосполучення *козак чорноморський* з тлумаченням «казакъ Кубанскаго казачьяго войска» (СГ II: 264)¹. Цього позначення для запорозьких козаків, що після зруйнування в 1775 р. Запорозької Січі переселилися на узбережжя Чорного моря, як і слова *чорноморець* у такому значенні, не знайдемо ані в «Словнику української мови» в 11 томах, ані навіть в однотомному «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка, виданому 2012 р. Лише в додатковому томі до «Словника української мови» в 11 томах, що побачив світ 2017 р., подано слово *чорноморець* насамперед як історизм із тлумаченням «козак Чорноморського козачого війська» і пізнішим значенням «моряк флоту на Чорному морі» (СУМД

¹ Подаємо за текстом оригіналу.

2: 536). Що первісний образ слова *чорноморець* жив в історичній пам'яті українців, доводить зіставлення назв двох художніх творів, написаних приблизно в один час. Роман В. Чапленка «Чорноморці» (1948–1957) побачив світ у США і присвячений саме чорноморським козакам як останній ланці Запорозької Січі. Натомість роман В. Кучера з такою ж назвою, надрукований 1952 р. у Радянській Україні, оповідає про моряків Чорноморського флоту, які обороняли Севастополь під час Другої світової війни.

Словосполука *чорноморський козак* і створений на її основі композит *чорноморець* не єдиний приклад окраєних образів українського світу в словниках і текстах радянської доби. Національні маркери позначених понять у семантиці, будь-які вказівки на зв'язок з Україною відсутні і в слові *кубанці* (в однині *кубанець* і *кубанка*). Історія нівелювання в цих назвах маркерів української історичної пам'яті виявляє складнішу, але не менш підступну технологію знеукраїнення українців, витворення в їхній свідомості уявлення про «єдиний народ», яке й сьогодні на тимчасово окупованих українських землях намагаються утвердити ідеологи путінізму. Слова *кубанці*, *кубанець*, *кубанка* (останнє на позначення жінки і шапки особливого крою) українські тлумачні словники і в радянський час, і вже за незалежності, подають безвідносно до історії України. І в СУМ, і в СУМЖ (стереотипне перевидання 2016 р.), і в 7-му томі «Словника української мови» у 20 томах, виданому 2016 року, слово *кубанці* вміщено з тлумаченнями «населення Кубані» (СУМ IV: 381; СУМ-20 VII: 661) або «населення Кубані, а також його представники» (СУМЖ: 478). Не уявлено зв'язок з кубанськими козаками і, глибше, з чорноморськими козаками, які стали основою для створення в 1861 р. Кубанського козацького війська [Білий 2008], і в тлумаченні в цих джерелах слова *кубанка* як назви головного убору саме цих козаків, пор.: «невисока розширена доверху смушева шапка з пласким шкіряним або матер'яним верхом» (СУМЖ: 478), будь-яка згадка про козаків-нащадків Запорозької Січі й Україну відсутня. Те, що зв'язок з Україною і Запорозькою Січчю відчували ще на початку ХХ ст. не лише кубанські козаки, а й загалом мешканці Кубані, підтверджують спостереження О. Забужко в есе «Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емсу» на прикладі Таганрогу: *Таганрог не тільки в*

19-му столітті, а до самого Голодомору був ще типовим українським приморським містом. Навіть і адміністративно – спершу Катеринославської губернії, а згодом (до 1925-го року) Донецької області УРСР, із біленими саманними хатами, розмовною українською міщан, і Чехових також (61% української проти 31% російської за переписом 1897 року), із чумацькими валками як головним транспортним засобом і з усім супровідним фольклором [Забужко 2021: 30–31].

Таке ж усування із семантики назви визначників образу реалій, постатей, подій, важливих для історичної пам'яті українців, спостерігаємо в слові *луг*, сполучі *Великий Луг* і похідному іменнику *лугар*. У працях сучасних українських істориків, університетських підручниках і посібниках з історії та етнографії України вже відновлено образ того фрагмента українського світу й української національної пам'яті, який вони позначають, їхній функціонально-прагматичний потенціал для сучасного українського мовомислення. Основні його риси визначено так: *Нижче від нинішнього м. Запоріжжя в межах сучасних Запорізького, Камінсько-Дніпровського, Орехівського та Василівського районів пролягав буйний низинний простір – Великий Луг. Козаки називали його своїм «батьком». <...> Чимало запорожців, яким з віком уже не вистачало сил для військової справи, доживали в зимівнику. Так, за переказами, зробив І. Сірко* [Макарчук 2012: 148–149]. Укладачі сучасних українських словників, насамперед етнолінгвістичних, уже розпочали роботу з відтворення повноцінного образу Великого Лугу в історичній пам'яті українців. У СУМ слово *луг* ще подано як суто природний об'єкт, частина рельєфу, без будь-яких згадок про той *луг*, який став знаком української історії та культури, складником історичної пам'яті українців. З опертям на таке його сприйняття та ще й з ремаркою *застаріле* замість *історизм* потлумачено в СУМ й іменник *лугар*, пор.: **луга́р**, *заст.* Той, хто переховується в лузі (у 2 знач.) і **луг** – 1. Поросла травом і кущами лука, що використовується як пасовисько і сіножать; 2. *заст.* Низина, поросла лісом (СУМ IV: 552). З такими ж значеннями слово *луг* умістив СУМЖ, а історизм *лугар* у ньому відсутній, напевне, як застарілий. Проте В.В. Жайворонек у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» (Київ, 2006) назві *Великий Луг* присвятив спеціальну статтю, під-

кресливши його значення для історичної пам'яті українців як символу безпеки і волі, його зв'язок із Запорозькою Січчю. До такого тлумачення додано ілюстрації з фольклору на зразок приказки *Січ – мати, а Великий Луг – батько*. Праці істориків, український фольклор і художня література, зокрема такі твори останнього часу, як роман В. Шкляра «Характерник» (2019), дають багатий матеріал для осмислення місця Великого Лугу, лугарів і всього з ними пов'язаного в історичній пам'яті українців, для відтворення в сучасних словниках їхнього повнокровного образу. Це особливо важливо сьогодні під час російсько-української війни й тимчасової окупації ворогом Луганська і Луганщини. Історична пам'ять незмінно важлива для громадянського виховання українського суспільства, але в часи його боротьби за свободу і незалежність України вона стає чинником єднання нації, запорукою її незламності.

Попри всі намагання імперської політики різного часу заблокувати, знівелювати в історичній і культурній пам'яті українців образи важливих подій, постатей, реалій побуту, викривити їх уявлення про світ через вилучення національно маркованої лексики на його позначення зі словників, художніх, публіцистичних і наукових текстів, така лексика і образи, які вона іменує, жили і живуть у пам'яті українського народу. Уважний і обізнаний з українським фольклором читач побачить їх, наприклад, в ілюстраціях до слова *луг* у СУМ, зокрема рядках пісні *Ой не шуми, луже, зелений байраче!*, згаданій у рядках з вірша «Перебендя» Т. Шевченка. У «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.», який уклали й оприлюднили в 2022 р. як електронне видання лексикографі Інституту української мови НАН України, є окрема стаття до композита *діди-лугарі* з ілюстрацією з творів О. Гончара. Це слово, як і праці істориків українського козацтва, дає змогу уточнити той образ лугаря, який подають тлумачні словники. Це не просто той, хто живе або переховується в лузі, а насамперед козак похилого віку, який вже не несе військової служби, а веде господарство у Великому Лузі, забезпечує Запорозьку Січ хлібом і рибою. Крім того, ці досвідчені, бувалі козаки постають як хранителі козацької традиції, кодексу честі українського

козацтва, його військової і життєвої мудрості, як вихователі й учителі молодого вояцтва.

Тема козащини, загалом історії боротьби українців за свою державу, волю і незалежність своєї землі – незмінно актуальна, особливо нині під час російсько-української війни, проте, звісно ж, не єдина в колі невідкладних завдань розблокування національно значущих понять в історичній пам'яті українців, повернення їх окраяним імперською ідеологією образам і найменуванням належної повноти й самобутності. Це не лише завдання повернути до активного словника українців назви, що впродовж десятиліть залишалися поза загальномовними та нормативними словниками, як подані в нашій статті *чорноморці*, а й перегляд усталених назв, семантика яких у координатах сучасних поглядів українських істориків на минуле України потребує пильної уваги лексикографів. Це також і потреба пошуку нових назв для переосмислених нині понять. Наприклад, у працях Н. Яковенко й інших істориків українського середньовіччя натрапляємо на терміни *козацька держава*, *козацькі війни*, *козацька революція* замість поширених раніше *хмельниччина* чи *народно-визвольна війна 1648–1654 рр.*

Пошук критеріїв визначення національно маркованої лексики як знаків історичної пам'яті українців вимагає її об'єктивного представлення в нових тлумачних словниках і врахування не лише структури позначуваного поняття, а й його образу в свідомості носіїв мови. Назви національно значущих понять становлять важливий складник національної ідентичності українців, ресурс для збереження в національній пам'яті самобутнього, неокраяного образу українського світу.

Білий Д.Д. Кубанське козацьке військо (ККВ). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kubanske_Kozatske_Viysko

Гнатюк Л.П. Мовна ідентичність у вимірах історичної пам'яті українців. Київ: Культурний Проєкт, 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7_uoPIAzlXY

Забужко О. Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емса. Київ: Коморра, 2021.

Клименко Н.П. Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на

уроках історії в 9 класах. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика*. Київ: КУ ім. Б. Грінченка, 2018. С. 142–147.

Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СГ – Словарь української мови: у 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 2016.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. За ред. В. Жайворонка. Київ: Просвіта, 2012.

REFERENCES

Bilyi, D.D. (2008). Kuban Cossack army (КСА). *Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kubanske_Kozatske_Viysko (in Ukr.).

Hnatiuk, L.P. (2024). Language identity within the historical memory of Ukrainians. Kyiv: Cultural Project. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7_uoPIAzlXY (in Ukr.).

Klymenko, N.P. (2018). Borys Hrinchenko and Nastia Hrinchenko in social-political life of Ukraine: to the question about patriotic education on the lessons of history in 9 classes. *Forming of patriotic and civic consciousness of pupils: theory and practice* (pp. 142–147). Kyiv: KU ім. В. Грінченка. (in Ukr.).

Makarchuk, S. (2012). Historic-ethnographic regions of Ukraine Lviv: LNU im. I. Franka (in Ukr.).

Zabuzhko, O. (2021). How they cut the cherry orchard, or Long way from Bad-Ams. Kyiv: Komorra (in Ukr.).

LEGEND

СГ – Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol. Kyiv.

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. (2016). Vol. 7. Kyiv: Naukova Dumka.

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books (2017). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho.

СУМЖ – Zhaivoronok, V. (Ed.). (2012). Dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: Prosvita.

Статтю отримано 15.05.2024

Yevheniia Karpilovska

RESTRICTED IMAGE OF THE UKRAINIAN WORLD (NATIONALLY MARKED LEXICON IN THE HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIANS)

The lexicon for the designation of concepts significant for the historical memory of Ukrainians, the criteria for its selection and description in modern explanatory dictionaries have been analyzed in this article. Particular attention is paid to the consideration of the terms *nationally marked lexicon*, *historical memory of Ukrainians* as well as the problem of restoration in the active language usage of the studied lexical group in the completeness and originality of its semantics and form. The consequences of the strategy of blocking by the imperial ideology are considered on the basis of the designations of concepts from the history of the Ukrainian Cossacks, the special importance of this group of nationally marked lexicon in the modern military circumstances of the fight against Russian aggressors is emphasized. Using the example of the phrase *чорноморський козак* and the composite *чорноморці*, removed from the dictionaries of the Soviet period it is demonstrated that not only the concept related to the history of Ukraine, but also their designation, has been removed from the historical memory of Ukrainians.

The words *кубанці* and *кубанка*, as well as the word *лугар*, represent a different strategy – the preservation of the name, but the removal from its conceptual image of markers connected with the history and culture of Ukrainians. The significance of the works of historians, culturologists, sociologists, philosophers, folklore, and fiction, primarily those under the ban in the Soviet era, for a complete and objective presentation of nationally marked lexicon in Ukrainian dictionaries of the 21st century is discussed. The importance of the analyzed lexical groups for the restoration of blocked concepts in the historical and cultural memory of Ukrainians is considered, and their educational role in the formation of Ukrainian national identity is substantiated.

Key words: national marked lexicon, historical memory of Ukrainians, active explanatory dictionary, national identity.